

Կաթողիկոս Հովսեփ Արղունցի 1801 թ. մարտի 9-ին Թիֆլիսում հանկարծամահ լինելուց հետո էջմիածնի միաբանությունը, Երևանի սարգարի գործուն միջամտությամբ, ապրիլի 28-ին շտապեց կաթողիկոս ընտրել արքեպիսկոպոս Դավթին: Իսկ 1802 թ. մայիսի 25-ին նրա հակառակորդները Բագրեվանդի դավառի Ուլքիլիսա վանքում կաթողիկոս օծեցին Դանիել արքեպիսկոպոսին, որը տակավին Հովսեփ Արղունցի հետ ընտրված կաթողիկոսական առաջին թեկնածուն էր: Դրանով իսկ ծայր առավ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի համար «Դավիթ-Դանիելյան» կուիլը:

Ռուսական, պարսկական և թուրքական կառավարությունները չհապաղեցին իրենց շահերին ծառայեցնելու «Դավիթ-Դանիելյան» կուիլը: Միջամտելով էջմիածնի կաթողիկոսության ներքին գործերին, նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր այն օգտագործել Հայաստանում իր ազդեցությունն ամրապնդելու համար: Դանիելը և նրա համախոհները Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու ջերմ կողմնակիցներ էին: Իսկ Դավիթն ու իր համախոհները արտահայտում էին անձնական շահերով Պարսկաստանի հետ կապված սակավաթիվ այն հայ հոգևորականության և ֆեոդալների կամքը, որոնք տվյալ հարցում պասիվ դիրք էին զբաղում, իսկ երբեմն էլ հակառակ հայ ժողովրդի ազգային շահերի, բախում էին պարսկական շահի ու Երևանի խանի դռները, ստորաքարշություն անում նրանց առաջ:

Սրբ ռուսական կառավարությանը հայտնի դարձավ Դավթի այս վարքագիծը, նա անվերապահորեն կողմնորոշվեց դեպի Դանիելը: Գնե՛րալ Ցիցխանովը Երևանի Մամադ խանից պահանջեց էջմիածնի կաթողիկոս ճանաչել Դանիելին⁵, իսկ Դավթին ուղարկել Թիֆլիս: Խանը մերժեց Ցիցխանովի պահանջը, որը և Կովկասում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարությանը առիթ ծառայեց 1804 թ. գարնանը արշավանք սկսելու Երևանի վրա:

2. 1804—1813 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Շորագյալը, Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները գրավելու և հարավում Արաքս գետը ռուս-պարսկական սահմանագիծ հաստատելու ցարական կառավարության մատադրություններն իրականացնելու համար 1804 թ. մայիսի 29-ին ռուսական առաջապահ զորամասերը գնե՛րալ-մայոր Լեոնտևի հրամանատարությամբ շարժվեցին դեպի Արեւելյան Հայաստան: Անցնելով Լոռի-Փամբակով, հունիսի սկզբներին նրանք հասան Գյումրի (Լենինական) և ճամբար դրեցին պարսկական զորքից 18 կիլոմետր հեռավորության վրա: Հունիսի 9-ին սրանց միացավ գնե՛րալ-մայոր Տուլկովը՝ Կովկասյան զինադերական գնդի երկու գումարտակներով և հինգ թնդանոթով:

⁵ «Դավիթ-Դանիելյան վեճը» մերթ ավարտվում էր Դավթի, մերթ էլ՝ Դանիելի հաղթանակով: Մինչև 1807 թ. ապրիլը շահի և Երևանի խանի կամքով էջմիածնում կաթողիկոս էր Դավթը, իսկ Դանիելը որպես գերի պահվում էր Մարաղայում: 1807 թ. ապրիլին ռուսական կառավարության միջամտության շնորհիվ էջմիածնի կաթողիկոսական գահը ստանձնեց Դանիելը: 1808 թ. հոկտեմբերի 9-ին վախճանվեց Դանիելը և 1809 թ. կաթողիկոս ընտրվեց Ռուսաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Եփրեմը:

Ռուսական կորպուսի առաջապահ ուժերի և պարսկական զորքերի միջև առաջին լուրջ ճակատամարտը տեղի ունեցավ հունիսի 10-ին Արփաշայի (Ախուրյան) ափին, Փոքր Ղարաքիլիսա (Ազատան) գյուղի մոտ։ Թեպետ պարսիկներն ունեին 8000 սարքազ ու թվով զգալիորեն գերակշռում էին հակառակորդին, բայց շնորհիվ ռուսական հրետանու եռանդուն գործողությունների, ուսև զինվորների և նրանց օգնող հայաշխարհագրայինների անձնագոհության ու խիզախության, ճակատամարտն ավարտվեց ռուսական զորագնդի փայլուն հաղթանակով։ Ռուսական կորպուսի առաջապահ ուժերի տարած այս հաղթանակի շնորհիվ պարսկական գերությունից ազատվեցին 400 հայ ընտանիք։ Բացի այդ Երևանի խանի կողմից Կարսի փաշայություն արտաքսվող 7000 հայ ընտանիքի համար էլ ճանապարհ բացվեց անցնելու Փամբակ-կոռի, ապաստան գտնելու ռուսական հպատակության տակ։

Ռուսական և պարսկական բանակների միջև տեղի ունեցած այս զինաբախումով էլ սկսվեց ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը։

Հունիսի 12-ին Գյումրի են հասնում ռուսական կորպուսի գլխավոր ուժերը՝ գեներալ Յիցիանովի հրամանատարությամբ և եռանդուն նախապատրաստություններ տեսնում արշավելու Երևանի վրա։ Հունիսի 15-ին 4370 զինվորից, 20 դաշտային թնդանոթից և հայ-վրացական աշխարհազորային ջոկատից կազմված ռուսական կորպուսը, դուրս գալով Գյումրիից, Ապարանի վրայով շարժվում է դեպի Երևանը։ Հունիսի 19-ին ռուսական զորաբանակը մոտենում է էջմիածնին։ Գեներալ Յիցիանովը ծրագրում էր գրավել էջմիածինը, հանգիստ տալ զորքին և ապա բանակցություններ սկսել Մամադ խանի հետ՝ Երևանի բերդը առանց դիմադրության իրեն հանձնելու համար։ Սակայն Աբաս-Միրզայի հրամանատարությամբ գործող պարսկական 20 հազարանոց բանակը ռուսական զորքից առաջ հասել էր էջմիածին և ամուր դիրքեր գրավել։

Հունիսի 20-ին էջմիածնի մատուցյներում մարտեր են սկսվում ռուսական կորպուսի և Աբաս-Միրզայի բանակի միջև։ Պարսկաստանի զահաժառանգը հույս ունեւ էջմիածնի մերձակայքում ջախջախել ռուսական կորպուսը, սըրընթաց գրոհով գրավել Թիֆլիսը և իրագործել պարսկական կառավարող շրջանների ծրագիրը՝ Վրաստանն ու ամբողջ Կովկասը նվաճելու վերաբերյալ։ Սակայն հունիսի 21-ին և 22-ին ռուսական դիրքերի վրա պարսկական զորքերի բոլոր գրոհներն ապարդյուն անցան։ Ռուսական կորպուսի հրամանատարությունն իր հերթին զգալով, որ ուժերն անհավասար են և անարդյունավետ կլինի էջմիածնի համար ռազմական գործողությունների հետագա շարունակումը, որոշում է շրջանցել էջմիածինը, շարժվել Քանաքեռ՝ այնտեղից գրոհել Երևանի վրա և հակառակորդին հարվածել թիկունքից, համառված լինելով, որ այդ դեպքում Աբաս-Միրզան հարկադրված կլինի կամովին թողնել էջմիածինը։ Այդպես էլ եղավ։

Ռուսական կորպուսի զորամասերը հունիսի 25-ին գրավեցին Քանաքեռը։ Շրջապատման վտանգից վախենալով, Աբաս-Միրզայի զորաբանակը Երևանով նահանջեց և ճամբար դրեց քաղաքից մոտ 8 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք՝ Գառնի-չայ (Ազատ) գետի ափին։

Հունիսի 27-ին Քանաքեռի ռուսական ճամբարը եկած մի քանի հայեր հայտնեցին էջմիածնից պարսկական բանակի նահանջի լուրը: Նրանք միաժամանակ հաղորդեցին, որ էջմիածնի վանքի պահեստներում սննդամթերքի խոշոր պաշարներ են պահվում, որոնք կտրամադրվեն ռուսական զորքին: Այդ լուրը մեծ ուրախություն պատճառեց, քանի որ ռուսական կորպուսը արդեն պարենի կարիք էր զգում: Գեներալ Յիցիանովը մի ջոկատ է ուղարկում տիրելու էջմիածնին, իսկ ինքը կորպուսի գլխավոր ուժերով հունիսի 29-ի լույս 30-ի գիշերը անցնում է Հրազդանի ձախ ափը և գրոհում Աբաս-Միրզայի ճամբարի վրա: Պարսկական թագաժառանգը, պարտություն կրելով, խուճապահար նահանջում է Արաքսի աջ ափը, իսկ Յիցիանովը հուլիսի 2-ին պաշարում է Երևանի բերդը⁷:

Ռազմական գործողությունների այդպիսի հաջող ընթացքից հետո գեներալ Յիցիանովը հաշվի չառավ, որ Երևանի երկարատև պաշարման համար ռուսական զորքն ապահովված չէ սնհրածեշտ քանակությամբ զինամթերքով ու պարենով և նման պայմաններում ինքը հաջողության կարող է հասնել միայն հարձակողական սրընթաց գործողությունների միջոցով: Պաշարելով բերդը, վճռական գրոհի անցնելու փոխարեն, նա սկսեց բանակցություններ վարել Երևանի խանի հետ՝ բերդը առանց դիմադրության իրեն հանձնելու մասին: Մինչդեռ Մամադ խանը դիտավորյալ ձգձգում էր բանակցությունները, որպեսզի ժամանակ շահի և պարսկական բանակներից օգնություն ստանա: Օգտագործելով Յիցիանովի տակտիկական սխալը, Աբաս-Միրզան հնարավորություն ունեցավ կարգի բերել խուճապի մատնված բանակը և վերատին ճամբար դրեց Գառնի-չալի ափին: Հուլիսի 14-ին Աբաս-Միրզային օգնության հասավ Ֆաթհ-Ալի շահը՝ 15 հազար զորքով, իսկ Մամադ խանը այդ ժամանակամիջոցում հիմնականում ավարտեց բերդի պաշտպանական կառուցումները⁸, կայազորը (բաղկացած էր յոթ հազար սարքազներից, ուներ 60 թնդանոթ և երկու հրասանդ) համալրեց շահի ուղարկած 800 զինվորներով և ակտիվ գործողություններ սկսեց ռուսական կորպուսի դեմ:

Երևանի մոտ կենտրոնացնելով շուրջ 35 հազարանոց բանակ, հուլիսի 15-ին պարսկական զորազնդերն անցնում են հակահարձակման, նպատակ ունենալով ունչացնել Յիցիանովի կորպուսը և ներխուժել Վրաստան: Պարսկական մի խոշոր զորամիավորում հարվածն ուղղում է ռուսական զորքերի ձախ թևի՝ գեներալ-մայոր Լեոնտեի ջոկատի դեմ: Հակառակորդի երկրորդ խոշոր զորախումբն անցնելով Հրազդանը, գրոհում է գնդապետ Յեխանովսկու զորակետի վրա: Իսկ մի երրորդ զորախումբ էլ արշավում է գեներալ-մայոր Պորտնյազինի դիրքերի վրա: Այդ նույն միջոցին պարսկական միացյալ բանակին ակտիվորեն օգնում էր Մամադ խանը: Նրա արագաշարժ ջոկատները

7 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4258, մ. III, ք. 154—157:

8 Երևանի բերդը կառուցվել է 1582 թ. Հրազդան գետի ժալապատ ափին: Նա մի կողմից պաշտպանվում էր Հրազդանի խոր կիրճով, իսկ մյուս երեք կողմերից՝ աղուսից կառուցված կրկնաշար պարիսպներով, որոնք ունեին 17 աշտարակներ: Աշտարակներին ամրացված էր 22 թնդանոթ: Նրա կայազորը հասնում էր 5—7 հազար մարդու, որը պատերազմների ժամանակ ավելացվում էր: Ռուս-պարսկական առաջին և երկրորդ պատերազմների ընթացքում այն ավելի ամրացվեց ֆրանսիական, ապա անգլիական ինժեներների օգնությամբ:

դուրս գալով բերդից, թիկունքից հարձակումներ էին կատարում ռուսական զորքի վրա, իսկ հրետանին ուժեղացնում էր նրանց դիրքերը:

Թեպետ պարսկական ուժերը քանակապես մոտ տասն անգամ գերազանցում էին, բայց շնորհիվ ռուսական զորքի ցուցաբերած բացառիկ կայունության ու խիզախության, ինչպես նաև հրետանու գերազանց գործողությունների, հուլիսի 15-ի ութ ժամից ավելի տևած ճակատամարտը դարձյալ ավարտվեց պարսիկների պարտությունով ու նահանջով: Ոգևորված այդ հաջողություններով, հուլիսի 23-ին Յիցիանովի կորպուսն սկսեց Երևանի բերդի գրոհը, սակայն համառ դիմադրության հանդիպելով, հարկադրված եղավ դադարեցնել կրակը:

Ռուսական կորպուսի վիճակը գնալով ծանրանում էր: Ռազմամթերքի ու պարենի խիստ պակաս էր զգացվում: Լարված մարտերի, ինչպես նաև Արարատյան դաշտի շոգերի հետևանքով նոսրանում էին առանց այդ էլ սակավաթիվ զորաբանակի շարքերը: Շոտով հայտնի դարձավ, որ խռովություններ են սկսվել Օսեթիայում: Այդ օրերին դեպի Փամբակ էր շարժվում պարսկական մի զորաբանակ՝ վրաց արքայազն Ալեքսանդրի հրամանատարությամբ, որն արտահայտելով վրաց փոքրաթիվ հետադիմական ազնվականության և պարսկական նվաճողների կամքը, փորձում էր վերանվաճել Վրաստանը և այնտեղից դուրս մղել ռուսներին: Այդ իրավիճակը գնեցրեց Յիցիանովին հարկադրեց սեպտեմբերի 3-ին դադարեցնել Երևանի բերդի պաշարումը և նահանջել էջմիածին, իսկ սեպտեմբերի 7-ին՝ ուղղություն վերցնել դեպի Թիֆլիս:

Որքան էլ ծանր էր ռուսական զորքերի Երևանյան առաջին արշավանքի անհաջողությունը, այնուամենայնիվ, այն չվհատեցրեց հայերին: Նրանք ոչ միայն չկորցրին իրենց մոտալուրտ ազատագրության հույսը, այլև տարբեր ձևերով ու եղանակներով լշարունակելով պայքարը պարսիկ բռնակալների դեմ, եռանդագին նախապատրաստվում էին դարձյալ օգնելու ռուսական բանակներին, դրա մեջ տեսնելով իրենց փրկությունը: Երևանի հայերը անհամբերությամբ սպասելով ռուսական կորպուսի նոր արշավանքին՝ մեկը մյուսի ետևից նամակներ էին գրում Յիցիանովին, նկարագրում ռուսական զորքի նահանջից հետո իրենց նկատմամբ առավել սաստկացած բռնությունները և խնդրում նորից վերադառնալ ու զբաղվել Երևանի բերդը: Միաժամանակ նրանք ռուսական հրամանատարությանը հավաստիացնում էին, որ տեղի հայերը և աղբյուրներից հեռացրեցին կոգնեն ռուսական զորքին: Երևանից տարագրված և ռուսական հովանու տակ ապաստան գտած Մելիք Աբրահամը և յուզբաշի Գաբրիելը Յիցիանովին ուղղված նամակներից մեկում գրում էին. «... տեղեկացնում ենք, որ այժմ Երևանում գտնվում է շատ քիչ թվով զորք՝ 3000-ից ոչ ավելի հետիոտն մարդ, իսկ Երևանի բնակիչները, թաթարները, որոնք ապրում են բերդում և նրանից դուրս, բոլորը մեզ հետ խոսել են և խոսք են տվել, որ եթե կարճ ժամանակաընթացքում Ձեր զորքը գա Երևան, ապա նրանք բոլորը կենթարկվեն և առանց դժվարության կգրավեք բերդը՝ նրա բոլոր ունեցվածքներով հանդերձ...»⁹:

⁹ «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией...» (այսուհետև՝ АКАК), т. II, Тифлис, 1868, стр. 605.

Ռուսական կորպուսի երեւոյան առաջին արշավանքը թեպետ չպսակվեց Երեւանի գրավումով, բայց և անհետեւանք չմնաց։ Այդ արշավանքը արագացրեց Երեւանի սարդարի հպատակութեան տակ գտնվող Շորագյալի շրջանի (Արեւելեան Շիրակ) միացումը Ռուսաստանին։

Երեւոյան առաջին արշավանքի ժամանակ Շորագյալի Բուդաղ սուլթանը ռուսների նկատմամբ վերապահ դիրք էր բռնել։ Ռուսական զորքերի նահանջից հետո, սարդարի թեւադրանքով, նա հարձակումներ սկսեց Վրաստանի սահմանակից շրջանների վրա։ Չնայած դրան, Շորագյալի հայ բնակչությունը շարունակում էր գործել ռուսների օգտին։ Ստեղծված նպաստավոր իրավիճակում՝ 1805 թ. մարտի 30-ին գեներալ Նեսվետսկիի ղեկավարած զորագունդը գրավեց Շորագյալի սուլթանության կենտրոն Արթիկը։ Բուդաղ սուլթանը հոկտեմբերին ընդունեց ռուսական հպատակություն։

Ռուսաստանի համար Շորագյալը ունեցավ ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն։ Հացառատ այդ շրջանը Հայաստանում գործող զորաբանակին, անհրաժեշտության դեպքում, կարող էր պարեն մատակարարել, միաժամանակ նաև միջնապատի դեր խաղալ մի կողմից՝ Վրաստանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի ու Պարսկաստանի միջև։

Շորագյալին նախորդել էր Ղարաբաղի խանության միացումը։ Գեներալ Տիցիանովը 1805 թ. սկզբներին ուժեղացնում է ճնշումը Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի վրա՝ պահանջելով ընդունել ռուսական հպատակություն։ Խանի փորձերը՝ ձգձգել այդ նպատակով Շուշի ժամանած մայրը Լիսանեիչի հետ բանակցությունները, անցան ապարդյուն։ Տիցիանովը Ղարաբաղի տիրակալին զգացնել է տալիս, որ բանակցությունների հետագա ձգձգումը կարող է հանգեցնել գեներալի միջամտության։ Միայն դրանից հետո, 1805 թ. փետրվարի 21-ին, Իբրահիմ խանը Լիսանեիչի միջոցով հայտնում է իր հոժարակամությունը՝ գործին դրական ընթացք տալ։ 1805 թ. մայիսի 14-ին Քյուրակչայ գետի ափին խփված վրանում, հանդիսավոր իրադրության պայմաններում գեներալ Տիցիանովը և Իբրահիմ խանը պայմանագիր ստորագրեցին Ղարաբաղի ռուսական հպատակություն ընդունելու մասին։ Մայիսի 21-ին Քյուրակչայի ափին նույնպիսի պայմանագիր ստորագրեց նաև Շաքիի Սելիմ խանը։

Ղարաբաղի հետ միասին Քյուրակչայի պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան միաժամանակ Ղափանի, Գորիսի և Սիսիանի շրջանները։ 1805—1806 թթ. Ռուսաստանին միացվեց նաև հյուսիսային Ադրբեջանի՝ Շիրվանի, Բաքվի ու Դերբենդի խանությունները։ Այս ամենը Ռուսական կայսրությանը հնարավորություն ընձեռեց զգալիորեն ամրապնդելու իր դիրքերը Անդրկովկասում։

* * *

Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը ընթանում էր այնպիսի պայմաններում, երբ Ռուսաստանը և Ֆրանսիական նորաստեղծ կայսրությունը թշնամաբար էին տրամադրված իրար նկատմամբ։ Նապոլեոնը ջանում էր Ռուսաստանի ուշադրությունը գամել Պարսկաստանի հետ մղվող պատերազմական գործողություններին, որպեսզի կարողանար ձեռարձակ իրագործել իր նվաճողական ծրագրերը Եվրոպայում։ Մյուս կողմից՝ նրա նպատակն էր Պարսկաս-

տանի և Թուրքիայի համատեղ ջանքերով թուլացնել Ռուսաստանը և դրանով իսկ իշխող դիրք ստանալ Մերձավոր Արևելքում, որը միաժամանակ շարունակում էր մնալ նաև Ֆրանսիայի ու Անգլիայի միջև եղած հակամարտությունների ընդհանուր շղթայի գլխավոր օղակներից մեկը:

Մեծ տերությունների միջև բոլորովին հակամարտությունների բուլում առժամանակյա խոշոր հաջողությունների հասավ Ֆրանսիան: 1806 թ. հունիսին Թեհրան ժամանած Նապոլեոնի գործակալ Ժոզեֆին հաջողվեց շահի հետ նախնական համաձայնության գալ՝ երկու երկրների միջև ռազմական դաշինք կնքելու մասին: Նապոլեոնը միաժամանակ ուժեղացնում էր իր դիվանագիտական խարդավանքները Թուրքիայում՝ ջանալով նրան պատերազմի մեջ ներքաշել Ռուսաստանի դեմ: Ֆրանսիայի հակառուսական քաղաքականությունը համընկնում էր թուրքական կառավարող շրջանների տրամադրություններին, որոնք առավել ակնհայտ դարձան, երբ Կոստանդնուպոլիս ժամանեց Ֆրանսիայի դեսպան գեներալ Սեբաստիանին (1806 թ. օգոստոս): Ժամանելով Թուրքիա, Սեբաստիանին գործում էր Նապոլեոնի գաղտնի հրահանգով, որի համաձայն պետք է ամեն ինչ աներ, որպեսզի Թուրքիան պատերազմ սկսեր Ռուսաստանի դեմ¹⁰:

Նապոլեոնի անոնից Սեբաստիանին սուլթանին խոստանում էր օգնել զենքով, պարենով և անգամ ռազմական ուժով: Շուտով Կոստանդնուպոլիս են ժամանում ֆրանսիական բազմաթիվ զինվորական հրահանգիչներ, խորհրդականներ, ռազմական ամրություններ կառուցելու համար համապատասխան մասնագետներ: Նապոլեոնը նույնիսկ ծրագրում էր հաշտեցնել Թուրքիային և Պարսկաստանին (որոնց հարաբերությունները սրված էին սահմանային տերիտորիալ վեճերի հետևանքով) և ռազմական դաշինք ստեղծել ընդդեմ Ռուսաստանի: Այսպիսով, Թուրքիան դարձյալ կանգնեց Ռուսաստանի նկատմամբ բացահայտ թշնամական քաղաքականության ուղու վրա և կրկին հայտնվեց նրա հակառակորդների բանակում: Կամայականորեն խախտելով 1791 թ. կնքված Ցասսի հաշտության պայմանագիրը, Թուրքիան արգելեց ռուսական ռազմական նավերին անցնել Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցներով, սկսեց խոշոր ռազմական ուժեր կոտակել Դանիսի և Ախուրյանի ափերին, զգալիորեն ամրացրեց սահմանային բերդերը և 1806 թ. դեկտեմբերի 18 (30)-ին պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Սկիզբ առավ 1806—1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, որի ժամանակ սուլթանական կառավարությունն իր առջև խնդիր էր դրել ամրապնդել թուրքական տիրապետությունը նվաճված երկրների ու ժողովուրդների վրա, զրավել ամբողջ Կովկասը և Ռուսաստանից դալթիլ տնտեսական ու ռազմա-ստրատեգիական կարևորություն ներկայացնող այլ շրջաններ:

Թուրքիայի հետ սկսված պատերազմը (այն տեղի էր ունենում երկու ճակատով՝ Դանուբում և Կովկասում) առավել բարդացրեց ռուսների դրությունը Անդրկովկասում՝ Կամենալով թեթևացնել Կովկասում գործող ռուսական զոր-

¹⁰ См. «История XIX века», под редак. Лависа и Рамбо, т. II, М., 1937, стр. 123—124.

քերի վիճակը, Յիցիանովին փոխարինած¹¹ գեներալ Ի. Վ. Գուդովիչը բանակ-
ցութիւններ է վարում պարսկական արքունիքի հետ՝ հաշտութիւն կնքելու հա-
մար։ Որպես հաշտութեան նախապայման նա պահանջում էր Նրեանի ու Նախի-
ջեանի խանութիւնների միացումը Ռուսաստանին և Քուռ ու Արաքս գետերի
ճանաչումը իբրև ռուս-պարսկական պետական սահմանագիծ։

Հակառակ դրան, Ֆրանսիական դիվանագիտութիւնը Պարսկաստանում
նոր հաջողութիւնների հասավ։ 1807 թ. մայիսի 4-ին Յրանսիայի ու Պարս-
կաստանի միջև Ֆինկենշտեյնում կնքվեց դաշնակցային պայմանագիր, ո-
րով նապոլեոնը խոստանում էր իր օգնութիւնը՝ ռուսներին դուրս մղելու Վը-
րաստանից ու Անդրկովկասի մյուս մարզերից, զենք տրամադրել Պարսկաս-
տանին, ինչպես նաև բանակը վերակառուցելու և վարժեցնելու համար ռազ-
մական հրահանգիչներ ուղարկել։ Պարսկաստանն իր հերթին պարտավորվում
էր խզել կապերն Անգլիայի հետ, Անգլիայի ու Յրանսիայի միջև պատերազմ
սկսվելու դեպքում զորք ուղարկել Հնդկաստան, միաժամանակ Ֆրանսիական
բանակին հնարավորութիւն տալ Պարսկաստանի վրայով անցնել Հնդկաստան։
Ֆինկենշտեյնի պայմանագիրը նախ և առաջ ուղղված էր Անգլիայի ու Ռուսաս-
տանի շահերի դեմ։ Նա միաժամանակ ուղղված էր Անդրկովկասի ժողովուրդ-
ների ազատագրական շարժումների դեմ, որովհետև այդ պայմանագրով նա-
պոլեոնը ձեռնաշնչով ստանում էր Պարսկաստանի տիրապետութիւնը Անդրկովկա-
սում։

Ֆինկենշտեյնի պայմանագրի կնքումը ավելի թեւակորեց պարսկական կա-
ռավարող շրջաններին։ Թեհրան ժամանած Ֆրանսիական դեսպան գեներալ
Դարդանի աջակցութեամբ Յաթհ-Ալի շահը և Աբաս-Միրզան նախապատրաս-
տում էին ներխուժել Վրաստան ճիշտ այն պահին, երբ թուրքական բանակը
հարձակման անցներ կովկասյան ճակատում։

Անդրկովկասում ռուսական բանակների համար ստեղծված [այսպիսի]
աննպաստ պայմաններում գեներալ Գուդովիչը թուրքերի դեմ ռազմական ակ-
տիվ գործողութիւններ սկսելու հրաման է ստանում, որպեսզի նրանց թույլ
չտա Վրաստան ներխուժել։ Դրա նպատակն էր նաև թշնամուն խանգարել իր
ուժերը կուտակելու պատերազմի Դանուբյան գլխավոր ռազմաճակատում։

Գործող կորպուսի հիմնական ուժերով 1807 թ. ապրիլի սկզբներին գեներ-
ալ Գուդովիչը շարժվում է դեպի Ախալքալաք-Ախալցխա, իսկ գեներալ Նես-
վետաևին հրամայում է անցնել Ախուրյան գետը և գրոհել Կարսի վրա։ Նես-
վետաևի գործախումբը կատարելով այդ հրամանը, մեկ շաբաթից հետո, ապրի-
լի 7-ին մոտենում է Կարսին։ Էրզրումի սերասքյար Յուսուֆ փաշան իր հերթին
խոշոր ուժեր կուտակելով, ծրագրում է՝ սեպի պես խրվել Գուդովիչի ու Նես-
վետաևի գլխավորած զորախմբերի միջև, նրանց անջատ-անջատ ջախջախել
և ապա Թիֆլիս ներխուժելու ճանապարհ բացել։ Թուրքական հրամանատարու-
թեան պլանը խափանելու համար գեներալ Գուդովիչը Նեսվետաևին հրամայում
է նահանջել Ախուրյանի սահմանագիծը։ Ինքը ևս դադարեցնելով ռազմական
գործողութիւնները՝ Ախալքալաք-Ախալցխայի շրջաններում, շտապում է
Ախուրյան-Գյումրի՝ միանալու Նեսվետաևին, որպեսզի միացյալ ուժերով

11 Գեներալ Յիցիանովը սպանվեց 1806 թ. փետրվարին՝ Բաքվում։

պատենշեն թուրքական բանակի առաջխաղացումը: Այդ ժամանակ ռուս-թուրքական սահմանին է մոտենում նաև Արաս-Միրզան իր 12 հազարանոց զորքով՝ նպատակ ունենալով միանալ թուրքական բանակին, համառոտ ուժերով ոչնչացնել Գուդուկի զխավորությունը Գյումրի հասած ռուսական զորքանակը և շարժվել դեպի Թիֆլիս:

Թուրքական բանակին միանալու Արաս-Միրզայի մտադրությունը խափանելու և հակառակորդի ուժերը անջատ-անջատ ջախջախելու նպատակով հունիսի 18-ին Գուդուկի զխավորած զորքերը հարձակվում են թուրքական բանակի վրա: Ախուրյանի ափին, Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղի մոտ, տեղի է ունենում արյունալի ճակատամարտ, որին ռուսներից մասնակցում էր 7 հազար, իսկ թուրքերից՝ 20 հազար զինվոր: Հակառակ հաղթանակի հասնելու թուրքական բանակի գործադրած բոլոր ճիգերին, ճակատամարտն ավարտվեց ռուսական կորպուսի փայլուն հաղթանակով: Մեծ կորուստներ կրելով, թուրքական բանակը փախուստի դիմեց, իսկ դարան մտած Արաս-Միրզան, լսելով թուրքերի պարտության լուրը, առանց մարտի մեջ մտնելու, նահանջեց դեպի Նախիջևան: Դրանից հետո ռուս-թուրքական պատերազմը կովկասյան ճակատում գերազանցապես դիրքային բնույթ ստացավ: Հունիսի 18-ի ճակատամարտում ռուսական կորպուսի տարած հաղթանակի շնորհիվ ոչ միայն ձախողվեց Վրաստան ներխուժելու հակառակորդի պլանը, այլև ի չիք դարձավ թուրք-պարսկական ռազմական դաշինքի կնքումը, որը բացահայտորեն խրախուսում էին Նապոլեոնի գործակալները:

Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև 1807 թ. հուլիսի 8-ին կնքված Տիլզիտի պայմանագրից հետո՝ օգոստոսին, թեպետ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց ժամանակավոր զինադադար, սակայն Նապոլեոնի դիվանագետները Թուրքիայում շարունակում էին իրենց հակառուսական գործունեությունը և սգեշնչում թուրքական կառավարող շրջաններին շարունակել պատերազմը: Դրանով Նապոլեոն Բոնապարտը ձգտում էր խոչընդոտել Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացմանը և թուլացնել նրա ռազմական հզորությունը:

Տիլզիտի պայմանագրի կնքումից հետո ֆրանսիական դիվանագետներն իրենց հակառուսական գործունեությունը շարունակում են նաև Պարսկաստանում: Թեհրանում Գարդանի միսիան օգնում էր Պարսկաստանին՝ պատերազմը Ռուսաստանի դեմ շարունակելու համար: Ֆրանսիական զինվորական ինժեներ Վերդեյը և ուրիշներ մեծ դեր խաղացին Նրևանի բերդի ամրացման և նոր ամրությունների կառուցելու գործում¹²: Այդ միսիայի վարած հակառուսական բազմականությունն արտահայտությունն էր և այն, որ 1808 թ. մարտին, երբ Գուդուկի զինադադարը Վերդեյին ուղարկեց Պարսկաստան՝ Ֆաթհ-Ալի շահի և Արաս-Միրզայի հետ վերսկսելու հաշտության բանակցությունները, Գարդանը բացահայտորեն սկսեց գործել հօգուտ Պարսկաստանի: Նա առաջարկում է ժամանակավոր զինադադար կնքել, իսկ հաշտության բանակցությունները փոխադրել Փարիզ և որպես բանակցությունների վերսկսման նախապայման, կովոդ կողմերից պահանջում էր իրենց զինված ուժերը ետ քաշել մինչպատե-

¹² Տե՛ս АКАК, т. III, 1869, стр. 254.

րազմայան սահմանագիծը: Օգտվելով Ֆրանսիայի բռնած դիրքից, պարսկական կառավարութիւնը մերժեց ռուսների հաշտութեան առաջարկը և, պատերազմական դործողութիւնները Վրաստան փոխադրելու համար, սկսեց եռանդուն նախապատրաստութիւններ տեսնել:

Դիվանագիտական ճանապարհով ռուս-պարսկական սահմանագծի հարցը լուծելու բոլոր հույսերը սպառված համարելով, ռուսական հրամանատարութիւնը որոշում է նոր արշավանք կազմակերպել, գրավել Երևանի ու Նախիջեվանի խանութիւնները և պարսկական արքունիքին հարկադրել Արաքս ու Քուռ գետերը ճանաչել իբրև ռուս-պարսկական սահմանագիծ: Այդ խնդրի իրագործման նպատակով որոշ զորամասեր թողնելով Շորապլալի ու Փամբակի գավառների պաշտպանութեան համար, կորպուսի հիմնական ուժերով (6000 զորքով և 12 դաշտային թնդանոթներով) 1808 թ. սեպտեմբերի 25-ին ֆելդմարշալ Գուդովիչը Ապարանի վրայով շարժվեց դեպի Երևան:

Սեպտեմբերի 26-ին ռուսական զորաբանակը գրավում է Ապարանը և փախուստի մատնում պարսկական առաջապահ ուժերին: Ստանալով այդ լուրը, Երևանի նոր սարդար Հյուսեին-Ղուլի խանը շորս հազար հեծյալներով դուրս է գալիս Գուդովիչի գլխավորած զորքերին ընդառաջ: Ռուսական կորպուսի և Հյուսեին-Ղուլի խանի հեծելազորի միջև Աշտարակի մոտ սեպտեմբերի 29-ին տեղի է ունենում կատաղի ճակատամարտ, որն ավարտվում է ռուսների հաղթանակով: Պարսկական հեծելազորը, կրելով խոշոր կորուստներ, նահանջում է դեպի Երևան, իսկ Գուդովիչի զորաբանակը սեպտեմբերի 30-ին գրեթե առանց դիմադրութեան հանդիպելու գրավում է էջմիածինը: Ռուսական զորքին չերև ընդունելութիւն են ցույց տալիս տեղի հայերը: Հոկտեմբերի 3-ին ռուսական զորաբանակը շարժվում է առաջ և ճամբար դնում Երևանի բերդից մոտ երեք կիլոմետր հեռավորութեան վրա: Իսկ Հյուսեին-Ղուլի խանը Երևանի բերդի պաշտպանութիւնը հանձնելով եղբորը՝ Հասան խանին, ինքը հեծյալ մի ջոկատով հեռանում է Գառնի-չայի շրջակայքը, թիկունքից ռուսական զորքերին հարվածելու նպատակով: Կոտրելով հակառակորդի դիմադրութիւնը, ռուսական առաջապահ զորամասերը հոկտեմբերի 9-ին մոտենում են Երևանին և պաշարում բերդը¹³:

Դեռևս Երևանյան արշավանքի սկզբին Ղարաբաղում գտնվող գեներալ-մայոր Նեբուլսինի գլխավորած զորագունդը Գուդովիչի հրամանով շարժվում է դեպի Նախիջևան, խնդիր ունենալով գրավել այն և փակել Երևան տանող ճանապարհը, Ֆաթհ-Ալի շահին և Աբաս-Միրզային զրկելով Երևանի սարդարին օգնական ուժեր ուղարկելու հնարավորութիւնից: Նեբուլսինի զորագունդը հաջողությամբ կատարեց այդ առաջադրանքը: Հոկտեմբերի 28-ին, Նախիջեվանից 18 կիլոմետր հեռավորութեան վրա, Ղարաբաղ գյուղի մոտ, ռուսական զորագունդը հաղթական ճակատամարտ տվեց Աբաս-Միրզայի զորքերին: Այդ հաղթանակը նրա առաջ բացեց Նախիջևան տանող ճանապարհը: Ղարաբաղյի ճակատամարտից երեք օր հետո, նոյեմբերի 1-ին գեներալ Նեբուլսինի զորագունդը, առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու, գրավում է Նախիջևանը: Երևանի մոտ Գուդովիչի և Նախիջևանում Նեբուլսինի գլխավորած զորքերի հա-

շոգոթյունները նպաստավոր պահ ստեղծեցին Երևանը գրավելու համար։ Սակայն պաշարելով Երևանի բերդը, Գուղովիչը թանկագին ժամանակը վատնեց Հասան խանի հետ վարած անօգուտ գրազրուխտանքի վրա՝ հույս ունենալով, որ հհաշոդվի բերդին տիրել առանց արյունահեղության։

Ձեռքից բաց թողնելով նպաստավոր պահը, Գուղովիչը միայն նոյեմբերի 17-ին գրոհեց Երևանի բերդի վրա։ Սակայն հանդիպելով հակառակորդի համառ դիմադրությանը, նա համոզվեց, որ այդևս անկարող է շարունակել բերդի պաշարումը։ Գրոթյունն ավելի էր լրջանում այն պատճառով, որ Փամբակի լեռնանցքն արդեն ծածկվել էր ձյունով և Վրաստանից կտրվելու իրական վրտանգ էր ստեղծվել։ Բացի այդ, արդեն սպառվում էին անհրաժեշտ զինամթերքի, հանդերձանքի ու սննդամթերքի պաշարները։ Այս ամենը հարկադրեցին ֆելդմարշալ Գուղովիչին նոյեմբերի 30-ին նահանջի հրաման արձակել։ Դեկտեմբերի 1-ին գններալ Նեբուխինի զորագունդը նույնպես թողեց Նախիջևանը։

Այսպիսով, 1808 թ. սեպտեմբեր—նոյեմբեր ամիսներին ռուսական կորպուսին հաջողվեց գրավել Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների գրեթե ողջ տերիտորիան, բացառությամբ Երևանի բերդի, որը մոտ երկու ամիս մնաց պաշարված։ Սակայն կովոդ կողմերի ուժերի անհավասարությունը, Երևանը թիֆլիսին կապող ճանապարհների փակման սպառնալիքն ու Վրաստանը երկար ժամանակ անպաշտպան թողնելու վտանգը կորպուսի հրամանատարությանը հարկադրեց առժամանակ հրաժարվել Երևանյան երկրորդ արշավանքի ընթացքում ձեռք բերած հաջողություններից։

Երևանի գրավման անհաջողությունը թանկ նստեց Գուղովիչին։ Նա հեռացվեց Վրաստանի կառավարչապետի և կովկասում ռուսական զորքերի հրամանատարի պաշտոնից։ Նրան փոխարինեց գններալ Տորմասովը։

3. ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմում ռուսական զորքերին ռազմական, նյութական ու բարոյական զգալի օգնություն ցույց տվեց հայ ժողովուրդը, որն իր ազատագրման հեռանկարները կապում էր ռուսական զենքի հաղթանակի հետ։ Հայերը ռուսական բանակներին օգնություն էին ցույց տալիս տարբեր ձևերով ու մեթոդներով։ Նախ և առաջ կարևոր նշանակություն ունեցավ հայերի ռազմական օգնությունը։ Պատերազմի հենց սկզբից, սեփական նախաձեռնությամբ, նրանք կազմակերպեցին աշխարհազորային ջոկատներ, որոնք պաշտպանում էին իրենց բնակատեղիները, ինչպես նաև մասնակցում ռուսական զորքերի հարձակողական մարտերին։

1804 թ., երբ սկսվեց ռուսական զորքերի արշավանքը դեպի Երևան, նրանց միացավ 100 հեծյալներից կազմված հայկական աշխարհազորային մի ջոկատ։ Սա մասնակցեց 1804 թ. հունիսի 10-ին պարսկական բանակի դեմ Ախուրյանի ափին մղված ճակատամարտին։ Այդ ջոկատը մնաց ռուսական առաջապահ զորքերի շարքում և մասնակցեց Երևանի առաջին պաշարմանը։

Երևանի 1804 թ. պաշարման ժամանակ ռուսական կորպուսին մեծ օգնություն ցույց տվեց Գյուլիստանի (հետագայում Բուլնիսում հաստատված)